Erika van Elsas

Ook in Duitsland bestaat euroscepsis, maar electorale ruimte op rechts is nauwelijks te bemachtigen

De afgelopen jaren boekten anti-EU-partijen successen in diverse lidstaten. Zo niet in Duitsland. EU-kritische partijen, en meer in het algemeen rechts-populistische partijen, schieten daar geen wortel. Onderscheiden de Duitsers zich van andere Europeanen, simpelweg omdat ze een tevredener, toleranter en meer EU-gezind volk zijn? Dat lijkt niet het geval.

"Alsof Duitsland op een ander continent ligt." Dat is het oordeel van het Amerikaanse onderzoeksinstituut Pew in het in mei verschenen rapport over de publieke opinie in verscheidene West-Europese landen.[1] Behalve optimistisch over de economische situatie in eigen land, zijn Duitse burgers ook opvallend positief over de Europese Unie. Zo steunt 60% van de Duitsers de EU, tegenover 41% van de Fransen en 33% van de Grieken. Dit bericht werd opgepikt door diverse commentatoren, die hieruit concluderen dat "Duitsers zich vastklampen aan Europa, terwijl anderen genoeg krijgen van de EU";[2] dat zij "zo goed als de laatsten zijn die nog in het Europese project geloven";[3] en dat we te maken hebben met een "groeiend Frans-Duits schisma".[4]

Logisch dat de Duitsers positiever denken, zou men kunnen zeggen, want het vergaat Duitsland economisch ook beter dan veel andere, in het bijzonder zuidelijke, lidstaten. Anderzijds is er genoeg reden voor Duits anti-EU-sentiment. Aan het in stand houden van de eurozone en het steunen van minder welvarende lidstaten draagt Duitsland het meest bij van alle EU-landen; zowel in absolute zin als qua percentage van het BNP behoort Duitsland tot de grootste betalers. Dat het landen als Spanje en Griekenland desondanks niet lukt uit de economische problemen te komen, baart velen in Duitsland grote zorgen.

Dit is precies het speerpunt van de partij *Alternative für Deutschland* (AfD), in april jl. opgericht door academici met een conservatieve achtergrond. AfD richt haar pijlen op het huidige economische beleid in de EU. Ze propageert weliswaar niet het opheffen van de EU of het opzeggen van het Duitse EU-lidmaatschap, maar wel het afbouwen van de eurozone en een eventuele terugkeer naar de D-Mark. De positieve stemming in Duitsland ten aanzien van Europa, zoals gepeild in het Pew-onderzoek (dat uitkwam kort na de oprichting van de partij) doet vermoeden dat haar kansen gering zijn. Dit vermoeden wordt versterkt door de matige successen van eerdere EU-kritische partijen in Duitsland. Zo kwam de *Bund Freier Bürger*, die in de jaren '90 het Verdrag van Maastricht bekritiseerde, niet verder dan 1,1% van de stemmen in Europese verkiezingen en behaalde het *Initiative Pro D-Mark* als beste resultaat 3,1% van de stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen in Hamburg in 2004. Is AfD bij voorbaat kansloos, simpelweg omdat Duitsers nu eenmaal veel positiever over Europa denken? Of is het in Duitsland, net als in andere Europese landen, mogelijk kiezers te trekken met een discours

Erika van Elsas is verbonden aan het Duitsland Instituut van de Universiteit van Amsterdam; daar werkt zij aan haar promotieonderzoek, getiteld 'Patterns of Realignment in Western Europe'.

Figuur 1: Steun voor Europese integratie
Gemiddelde positie van respondenten op een 11-puntsschaal van 'de Europese eenwording is al te ver gegaan' (0) tot 'de Europese eenwording moet verder gaan' (10). *Bron*: *European Social Survey 2008*.

Figuur 2: Vertrouwen in het Europees Parlement
Gemiddelde positie van respondenten op 11-puntsschaal van 0 ('Helemaal geen vertrouwen in het Europees Parlement') tot 10 ('Volledig vertrouwen in het Europees Parlement'). *Bron*: *European Social Survey 2008*.

Figuur 3: Houding tegenover immigranten
Gemiddelde positie van respondenten op 11-puntsschaal van 'Immigranten maken [land] een slechtere plek om te wonen' (0) tot 'Immigranten maken [land] een betere plek om te wonen' (10). *Bron: European Social Survey, 2008*.

Figuur 4: Steun voor EU-lidmaatschap (1990-2010)
Percentage respondenten dat EU-lidmaatschap van hun land 'goed' vindt (tegenover 'slecht' of 'goed noch slecht'). *Bron: Eurobarometer*.

dat kritisch is op de EU? Met andere woorden, hoe diep gaat de Duitse uitzonderlijkheid?

Het uitblijven van rechts-populistisch succes

Het falen van Duitse anti-EU-partijen past in een breder patroon van het vooralsnog uitblijven van rechts-populistisch succes in Duitsland. Vanaf midden jaren '80 kwamen er in diverse West-Europese landen partijen op die op basis van een rechts-populistisch discours de gevestigde orde uitdaagden. Bekende succesvolle voorbeelden zijn de FPÖ in Oostenrijk, het *Front National* in Frankrijk en de LPF en later de PVV in Nederland. Meer dan een leeg anti-elitesentiment vertolkten deze partijen veeleer een weerstand tegen de gevolgen van globalisering. De onvrede richtte zich in eerste instantie voornamelijk tegen immigratie en multiculturalisme – thema's die tot dan toe verwaarloosd waren door de politieke elite. Later werd de EU, met haar toenemende aanwezigheid in het politieke debat, in de media en in het dagelijks leven, een aantrekkelijk doelwit. Niet alleen is Europese integratie een meer tastbare vorm van globalisering, en daarmee gemakkelijker aan te vallen, als eliteproject bij uitstek is Europese integratie een katalysator van politieke onvrede, en daarmee past het naadloos in het rechts-populistische discours, waarin de tegenstelling tussen volk en elite centraal staat.

Duitsland is één van de weinige landen waar het rechts-populistische partijen tot op heden niet is gelukt een aanzienlijke kiezersschare te trekken, of zij zich nu richtten tegen immigratie (zoals de *Republikaner*), de EU (de *Bund Freier Bürger*) of het politieke establishment in het algemeen (de *Statt Partei*). In hoeverre is dit te danken aan het feit dat het Duitse electoraat andere opvattingen heeft over dergelijke onderwerpen dan de bevolking van andere landen waar dergelijke partijen wel succesvol zijn? Zijn Duitsers simpelweg een tevredener, toleranter en meer EU-gezind volk? Dat lijkt niet het geval. Een greep uit bestaand enquête-onderzoek laat zien dat de opvattingen van Duitsers niet uitzonderlijk zijn. Zo toont de *European Social Survey 2008* dat Duitse burgers niet afwijkend denken over de kernthema's van rechts-populistische partijen. Gevraagd naar hun houding tegenover voortzetting van Europese integratie (op een schaal van 0 tot 10), scoort Duitsland gemiddeld een 5,2; het behoort daarmee tot de Europese middenmoot (zie fig. 1). Wat betreft vertrouwen in het Europees Parlement scoren Duitse burgers in 2008 met 4,4 zelfs opvallend laag (fig. 2). Ook wat betreft immigratie,

de andere pijler van de rechts-populistische partijprogramma's, liggen de houdingen van Duitse burgers dichtbij het West-Europese gemiddelde (fig. 3).

Duitse bevolking niet inherent eurofiel

Duitsland is dus niet een consistent positieve uitzondering waar het gaat om houdingen over rechts-populistische thema's als immigratie en de EU. De publieke opinie is beweeglijk en is gevoelig voor zowel de feitelijke situatie in het land (sociaal, economisch, politiek) als voor veranderingen in het discours van politieke partijen. Dit wordt duidelijker zichtbaar wanneer we de houdingen tegenover de EU over een langere periode bekijken. Figuur 4 toont voor de periode 1990-2010 het percentage Duitse respondenten dat het EU-lidmaatschap een goede zaak vindt (tegenover een neutrale of negatieve houding); ter vergelijking zijn ook de cijfers voor Nederland, Frankrijk en Griekenland weergegeven. Wat opvalt is dat Duitsland nooit het meest positief is, en over een groot deel van de periode (1995-2001) zelfs het minst positief is van deze vier landen. Het beeld van de Duitse bevolking als inherent eurofiel is dus misplaatst. Ten eerste zijn Duitsers lang niet altijd het meest positief over de EU en ten tweede zijn houdingen (en verschillen tussen landen) verre van stabiel. De positieve stemming, zoals onlangs gepeild in het Pew-onderzoek, zou dus zo weer kunnen omslaan. We kunnen in elk geval niet stellen dat het uitblijven van succes van EU-kritische partijen te verklaren is door een consistent positievere instelling van Duitsers tegenover Europa. Duitsers zijn, net als andere Europese burgers, vatbaar voor euroscepsis.

Zoals de Duitse casus laat zien, leidt vraag niet altijd tot aanbod. Al staan veel Duitse burgers sceptisch tegenover de EU, dan betekent dat nog niet dat partijen die deze houdingen vertegenwoordigen automatisch succesvol zijn. Een dergelijke discrepantie tussen de vraag- en aanbodzijde bestond in Nederland lange tijd rond het immigratievraagstuk. Terwijl opinieonderzoek laat zien dat veel Nederlanders al in de jaren '90 negatief stonden tegenover immigratie, was er geen politieke partij die hiermee kiezers trok. Pogingen van de Centrum Democraten om deze houdingen te mobiliseren, strandden grotendeels, op de drie Kamerzetels in 1994 na. Dat de LPF in 2002 met 26 zetels ineens ongekend succesvol was met kritische standpunten over immigratie en de islam, ligt niet aan veranderde houdingen van de Nederlandse bevolking – die zijn juist opvallend stabiel gebleven.[5] Het succes kan worden verklaard doordat de LPF erin slaagde de inhoud van het politieke debat te veranderen. Immigratie werd het kernthema van de verkiezingen, en de LPF was de enige partij die hier een geloofwaardig kritisch standpunt over innam.

In Duitsland wordt eenzelfde uiteenlopen van vraag- en aanbodzijde zichtbaar in de situatie rond SPD-lid Thilo Sarrazin in 2010. Zijn boek *Deutschland schafft sich ab* (2010), waarin Sarrazin kritiek uit op het Duitse immigratiebeleid, werd met zo'n 1,5 miljoen verkochte exemplaren een *bestseller*. Ook de opvolger, *Europa braucht den Euro nicht* (2012), behaalde indrukwekkende verkoopcijfers. De Duitse bevolking lijkt dus wel degelijk ontvankelijk voor zijn omstreden stellingen over immigratie en Europese integratie. De politieke elite daarentegen zette Sarrazin eensgezind weg, zijn standpunten bestempelend als volledig ongepast. Daarmee viel Sarrazin eenzelfde behandeling ten deel als eerdere politieke actoren met dergelijke omstreden standpunten. Zo werden de *Republikaner*, toen zij in 1989 onverwachte successen behaalden in regionale en Europese verkiezingen, door alle gevestigde partijen bij voorbaat uitgesloten als onderhandelingspartner, omdat zij als nationalistische anti-immigratiepartij een gevaar zou zijn voor de democratie – SPD en de Groenen zagen het zelfs als hun plicht tegen de partij te demonstreren.[6] Het resultaat was een succesvolle stigmatisering en daarmee marginalisering van de partij. Vooralsnog lukt het de gevestigde orde op deze manier steeds weer om de politieke aanbodzijde vrij te houden van houdingen die aan de vraagzijde veel geaccepteerder zijn. Er is nog geen succesvol politiek entrepreneur à la Fortuyn of Wilders opgestaan die het centrale thema van de verkiezingen naar zijn hand weet te zetten. Onsuccesvolle pogingen zijn er echter legio. Maar hoe lang zal dit zo blijven?

Er zijn meerdere verklaringen voor het geringe succes van Duitse rechts-populistische partijen. Ten eerste is Duitsland het land waar de Tweede Wereldoorlog nog het sterkst het nationale debat beïnvloedt. Zoals het Sarrazin-debat toont, worden partijen die kritisch zijn over immigratie of Europese integratie, direct gestigmatiseerd door de politieke elite. Zo verweet Peer Steinbrück, de huidige SPD-lijsttrekker, Sarrazin naar aanleiding van zijn boek over de euro al "Geschichtsvergessenheit und Geschichtsblindheit". Sarrazin op zijn beurt verweet de Duitse elite, vrij vertaald, dat zij wordt gedreven door een reflex volgens welke "de boete voor de Holocaust en Wereldoorlog pas

In Duitsland is nog geen succesvol politiek entrepreneur à la Fortuyn of Wilders opgestaan die het centrale thema van de verkiezingen naar zijn hand zet

Thilo Sarrazin (rechts). Zijn boek *Deutschland schafft sich ab* (2010), waarin hij kritiek uit op het Duitse immigratiebeleid, werd een *bestseller*. Foto Richard Hebstreit / PRESSEFOTOS

definitief gedaan is, wanneer wij al onze belangen, en ons geld, in Europese handen hebben gelegd".[7] De associatie met het nationaal-socialistisch verleden, hier door Sarrazin zelf niet uit de weg gegaan, betekent de politieke dood, en in Duitsland is de gepercipieerde kloof tussen rechts-populisme en nationaal-socialisme kleiner dan in andere landen. Ten tweede hebben gevestigde rechtse partijen, zoals CDU en vooral CSU, harde standpunten ingenomen op rechts-populistische thema's als immigratie en veiligheid en daardoor de voedingsbodem voor nieuwe partijen deels weggenomen.[8] Ten derde hebben SPD en FDP geen pogingen gedaan zich op deze thema's tegen CDU en CSU af te zetten. Zo waren de Uniepartijen in staat onvrede over immigratie onder burgers op te vangen, zonder dat het thema de politieke agenda ging domineren, en werd door de gevestigde partijen gezamenlijk de angel uit het thema gehaald.[9]

Alternative für Deutschland lijkt zich op bepaalde punten in een gunstigere uitgangspositie te bevinden dan eerdere nieuwe partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum. Om stigmatisering te voorkomen, profileert AfD zich nadrukkelijk niet op thema's als immigratie, om zo de rechts-populistische associatie verre van zich te houden. De partij is, zo benadrukt zij zelf, links noch rechts en trekt naar eigen zeggen met haar EU-standpunt kiezers van het gehele politieke spectrum. Ook wordt – voor een EU-kritische partij – behoedzaam omgegaan met de EU zelf. De partij benadrukt keer op keer niet tegen de EU *an sich* te zijn. Door zich te beperken tot een gerichte kritiek op de euro, het monetair beleid en het democratisch deficit, hoopt AfD de valkuil van stigmatisering als rechts-populistische anti-EU-partij te omzeilen. Daarnaast wordt er goed gewaakt over wie wel en niet lid kan worden van de 'professorenpartij'. Sinds er commotie ontstond over racistische uitspraken van enkele leden, worden leden actiever gescreend, en wordt steun vanuit het radicaal rechtse kamp afgewezen. Ten tweede is Europese integratie, in tegenstelling tot immigratie, bij uitstek een thema waar sterke elite-consensus over bestaat. Zowel SPD als CDU/CSU en FDP heeft een positieve houding tegenover Europa, en ook de Groenen zijn opmerkelijk eurofiel. Alleen de radicaal linkse partij *Die Linke* toont een EU-kritische houding, maar zit ideologisch gezien niet in het vaarwater van het conservatief gelieerde AfD.

Toch is het de vraag in hoeverre deze voordelen ook tot electoraal succes zullen leiden. In andere landen hebben de rechts-populisten waarmee AfD tegen wil en dank geassocieerd wordt, succes gehad met een breder programma, dat naast EU-kritiek ook harde standpunten over immigratie, criminaliteit en het politieke establishment omvat. Door zich nadrukkelijk niet met dergelijke houdingen te associëren, lukt het AfD tot nog toe redelijk afstand te houden van extreem-rechts. Tegelijkertijd beperkt AfD zich met een meer genuanceerd en tecÚisch verhaal tot de kiezers die specifiek het monetaire beleid van de Europese Unie afwijzen. Het is de vraag of het type kiezer dat in andere gevallen rechts-populistisch zou stemmen, AfD als optie ziet of toch eerder kiest voor CDU/CSU, die door haar gevestigde status meer mogelijkheden heeft om zich streng op te stellen op het gebied van immigratie, zonder hiermee direct als extreem-rechts te worden weggezet. Voor AfD is het uitbreiden van haar programma dus een precaire balanceeroefening. Om stigmatisering te voorkomen, moet zij voorzichtig zijn met de posities die zij inneemt op andere on-

derwerpen dan de euro – zelfs een te sterke EU-kritiek kan de partij al op extreem-rechtse associaties komen te staan. Tegelijkertijd is nog maar de vraag hoeveel kiezers bereid zijn te stemmen op een partij die behalve een (redelijk genuanceerde) kritiek op de euro geen samenhangend profiel heeft.

De sleutel voor AfD zit hem er daarom vooral in of het lukt de euro tot hét kernthema van de komende Bondsdagverkiezingen te maken, zoals in Nederland de LPF en de PVV profiteerden door immigratie en integratie centraal te stellen. In dat geval zou de partij niet gedwongen worden posities in te nemen op andere, nóg gevoeligere thema's, en zou zij kunnen profiteren van het tijdig kenbaar maken van haar onderscheidende positie over de euro. Als het zou lukken de verkiezingen op deze manier te transformeren tot een referendum over de Euro, zou de partijkeuze van een 'nee'-stemmer snel zijn bepaald. Eenzelfde strategie bleek voor de PVV in de Nederlandse Tweede-Kamerverkiezingen van een jaar geleden echter weinig effectief. Euroscepsis werd uiteindelijk niet de belangrijkste drijfveer voor partijkeuze, met tegenvallende resultaten voor de PVV als gevolg. Vooralsnog lijkt ook AfD er niet in te slagen het onderwerp van de verkiezingen naar haar hand te zetten. Zo zal de partij zich hoogstwaarschijnlijk scharen onder de vele mislukte pogingen om in Duitsland electorale ruimte te vinden op rechts.

AfD tracht de valkuil van stigmatisering als rechts-populistische anti-EU-partij te omzeilen

NOTEN

1 Pew Research Center, 'The New Sick Man of Europe: the European Union. French Dispirited; Attitudes Diverge Sharply from Germans', 13 mei 2013 (www.pewglobal.org).
2 'Germans cling to Europe as others sour on EU', *The Local*, 13 mei 2013 (www.thelocal.de).
3 Lorraine Millot, 'L'Europe, une histoire d'amour déchu', *Libération*, 13 mei 2013 (www.liberation.fr).
4 Frederick Kempe, 'The growing Franco-German schism', 13 mei 2013 (www.reuters.com).
5 Merove Gijsberts, 'Opvattingen van autochtonen en allochtonen over de multi-etnische samenleving', in: SCP, WODC & CBS, *Jaarrapport Integratie 2005*, Den Haag, 2005, blz. 189-205.
6 David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
7 'Kritik an Euro-Thesen: Trittin wirft Sarrazin "D-Mark-Chauvinismus" vor', *Der Spiegel Online*, 21 mei 2012 (www.spiegel.de).
8 Wouter van der Brug, Meindert Fennema & Jean Tillie, 'Why some anti-immigrant parties fail and others succeed. A two-step model of aggregate electoral support', *Comparative Political Studies*, jrg. 38, 2005, blz. 537-573.
9 Oliver Schmidtke, 'From taboo to strategic tool in politics: immigrants and immigration policies in German party politics', in: Werner Reutter (red.), *Germany on the Road to 'Normalcy': Policies and Politics of the Red-Green Federal Government (1998–2002)*, New York and Houndmills: Palgrave Macmillan, 2004, blz. 161-181.